

KEIZERIN - KONINGIN - MOEDER

Maria Theresia van Oostenrijk

(1717 - 1780)

Heerseres over de
Zuidelijke Nederlanden
en het Heilige Roomse Rijk

Élisabeth Badinter

In vertaling van
Henriëtte Gorthuis

NOORDBOEK

Colofon

© 2023 Élisabeth Badinter | uitgeverij Noordboek

Originele titel:

Le Pouvoir au féminin: Marie-Thérèse d'Autriche (1717-1780), l'impératrice reine

© Editions Flammarion, Paris, 2016.

Vertaling: Henriëtte Gorthuis

Omslagontwerp: RAZA Creative Direction – Daphne van Langen

Boekverzorging: Sagor grafische producties – Doortje Gorissen

Druk: Wilco, Amersfoort

ISBN 978 94 6471 089 2

NUR 680

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Noordboek, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl.

De uitgeverij stelt alles in het werk om op milieuvriendelijke en duurzame wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk van de Forest Stewardship Council (fsc) mag dragen. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Noordboek is onderdeel van

20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

Inhoud

Woord vooraf 7

Proloog

De twee lichamen van de koningin 9

Overzichtskaart

De Oostenrijkse erflanden (1740-1780) 12-13

Stamboom

Het Huis Habsburg-Lotharingen 14-15

HOOFDSTUK 1

De jeugd van een koning(in) 17

HOOFDSTUK 2

Van gemalin naar vorstin 31

HOOFDSTUK 3

De naakte koningin 51

HOOFDSTUK 4

De metamorfoses van de koningin van Hongarije en Bohemen 73

HOOFDSTUK 5

Het bewind van de keizerin 87

FOTOKATERN vanaf pagina 96: p I - p XVI

HOOFDSTUK 6

Werk en privé 109

HOOFDSTUK 7

Het tweede co-regentschap: moeder en zoon 127

HOOFDSTUK 8

Tot op de laatste dag 151

Epiloog

De drie lichamen van de koningin 165

Dankwoord 167 | *Afkortingen* 169 | *Bronnen* 171 | *Biografie* 175

Noten 181 | *Register* 219 | *Fotoverantwoording fotokatern* 240

Voor Alma

Woord vooraf

Hoewel Maria Theresia van Oostenrijk (1717-1780) een van de meest invloedrijke monarchen van haar tijd was, is ze bij het grote publiek vrijwel onbekend. Zelf heb ik haar pas ontdekt toen ik onderzoek naar een van haar dochters deed, Maria Antonia, beter bekend als koningin Marie-Antoinette, de echtgenote van de Franse koning Lodewijk XVI. Niet lang daarna kwam ik haar ook tegen in de correspondentie van Isabella van Parma, die met haar zoon Jozef II was getrouwd. Uit de brieven aan haar dochter en schoondochter kreeg ik de indruk dat Maria Theresia een liefhebbende maar strenge moeder was, die zich tot in de kleinste details om haar kinderen bekommerde. Maar ze was niet zomaar een moeder, ze was een vrouw met absolute macht, die over het grootste rijk van Europa heerste.

De erfgename uit het Huis Habsburg speelde drie verschillende rollen tegelijk, die soms bijna onverenigbaar waren. Ze was echtgenote van een innig geliefde maar wispelturige echtgenoot, moeder van zestien kinderen en keizerin van een immens rijk. Ze stond voor uitdagingen die geen enkele mannelijke vorst ooit heeft hoeven aangaan en die ook de meeste vorstinnen bespaard zijn gebleven.

Het is niet mijn bedoeling om de geschiedenis van haar regeerperiode te schrijven, ik heb zelfs geen echte biografie voor ogen, maar ik wil proberen te begrijpen hoe deze almachtige vrouw haar verschillende rollen al dan niet met elkaar wist te verzoenen. Wat waren haar sterke en zwakke punten? Haar overwinningen en nederlagen? Dus ben ik op zoek gegaan naar haar persoonlijkheid, haar prioriteiten en haar onvermijdelijke tweestrijd.

Een onderzoeker die de psychologie van een historische figuur wil doorgronden kan zich geen betere bron wensen dan een uitgebreide, al dan niet gepubliceerde correspondentie. In het geval van Maria Theresia zijn de uitgegeven brieven soms gecensureerd en daarom wilde ik de originalen raadplegen. Gelukkig zijn er in Weense archieven en privécollecties duizenden brieven bewaard gebleven – van Maria Theresia aan haar familie,

vrienden en medewerkers én hun antwoord daarop – en gelukkig zijn die bijna allemaal in het Frans geschreven. Bovendien stond de vorstin altijd in het middelpunt van de belangstelling en veel van haar hovelingen hebben hun observaties en oordelen over Maria Theresia aan het papier toevertrouwd. En ik vond nog meer waardevolle bronnen, zoals getuigenissen van incidentele bezoekers, reizigers en buitenlandse ambassadeurs in Wenen. Vooral de bijna dagelijkse verslagen van de ambassadeurs bleken uiterst waardevol, want daarin schreven ze niet alleen over haar beleid, maar ook over haar persoon en entourage. Ook al waren deze mannen niet altijd even fijnzinnig en objectief, ook al verloren ze zich soms in hofroddels, ze beschreven allerlei gebeurtenissen en uitspraken die nergens anders staan opgetekend én ze noteerden de informatie van hun spionnen, die vaak tot de intimi van de keizerin behoorden.

Uit al die verschillende bronnen ontstond het beeld van een vrouw die heel dicht bij ons staat en tegelijk heel ver van ons af. We voelen met haar mee als ze haar hart opent en haar vreugde, verdriet en dilemma's durft te uiten. We herkennen ook de uitdagingen die ze als vrouw het hoofd moest bieden. Maar daarnaast ervaren we een grote afstand, omdat haar ongebreidelde macht geen equivalent in onze tijd heeft en een deel van haar waarheid ons ontgaat. Dit portret van Maria Theresia is dus niet compleet. Ze bewaart een geheim, dat anderen misschien ooit nog eens zullen ontsluiten.

Proloog

De twee lichamen van de koningin

Tot de negentiende eeuw droegen westerse monarchen altijd een mannelijke titel. De aanduiding 'koningin' verwees naar de status van echtgenote van de koning en impliceerde geen specifieke macht, in tegenstelling tot de titel 'regentes'. En dus koos het koninkrijk Hongarije Maria Theresia van Oostenrijk in 1740 tot 'koning' en niet tot 'koningin'.

Vrouwen die de absolute macht ambiëerden zijn zeldzaam in onze westerse geschiedenis. Afgezien van Elizabeth I van Engeland en Catharina II van Rusland kregen vrouwelijke monarchen hun macht altijd bij toeval, door de dood van hun echtgenoot, of slechts tijdelijk, tot de erfgenaam meerderjarig was. Vrouwen als Blanca van Castilië en Catharina de' Medici namen die onverwachte verantwoordelijkheid zelf op zich, maar de meeste anderen delegeerden de uitoefening van hun macht aan een raad of adviseur. In zijn algemeenheid kunnen we stellen dat vrouwen die regeerden, dat 'bij gebrek aan beter' deden, omdat er geen man beschikbaar was. Maria Theresia van Oostenrijk vormde geen uitzondering op die regel. Er was geen mannelijke erfgenaam in de Habsburgse lijn en daarom besloot haar vader, met pijn in het hart, zijn scepter en kroon aan háár door te geven.

Om te begrijpen waarom vrouwelijke macht kennelijk ongepast werd gevonden, staan we even stil bij de theorie van 'de twee lichamen van de koning', zoals uitgelegd door de mediëvist Ernst Kantorowicz.¹ Deze mystieke fictie, die in de Elizabethaanse periode door Engelse juristen werd gepropageerd, moest verklaren waarom de soevereiniteit, dat wil zeggen de verpersoonlijking van de politieke samenleving, nooit kon uitsterven. De koning had namelijk twee lichamen: een natuurlijk lichaam, dat onderhevig was aan passies, ziekten en de dood, en een onsterfelijk politiek lichaam, dat bestond uit de maatschappij van zijn koninkrijk. Oftewel: een lichaam van vlees en bloed en een symbolisch, abstract lichaam. Zodra zijn natuurlijke lichaam stierf, werd zijn politieke lichaam naar het natuurlijke lichaam van zijn opvolger overgeheveld. 'De koning is dood, leve de koning!'

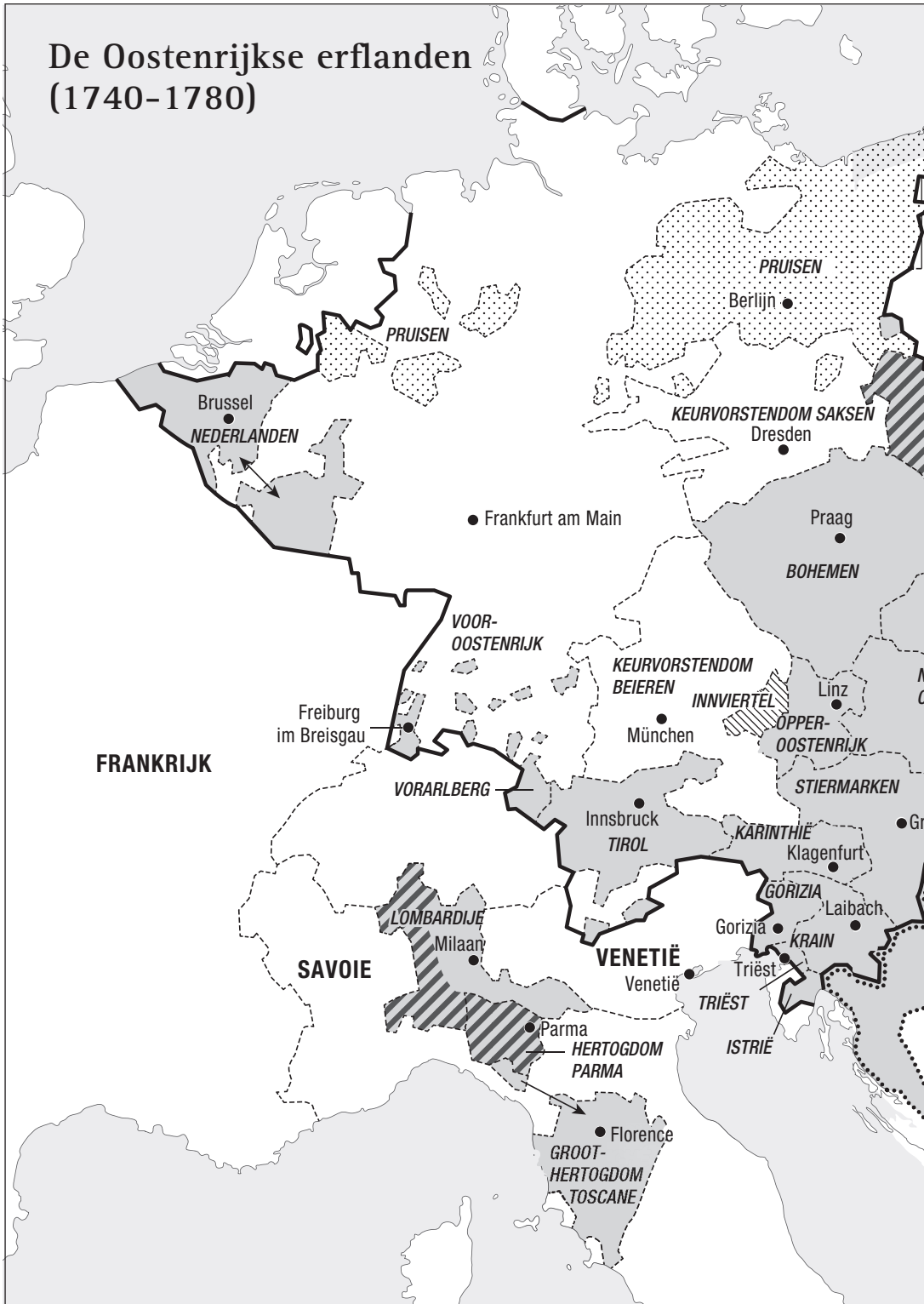
We moeten constateren dat er eeuwenlang weerzin bestond tegen het idee dat het politieke lichaam in een vrouw kon huizen. Enerzijds werd het essentieel geacht dat de vorst aan het hoofd van zijn troepen ten strijde kon trekken, wat ondenkbaar leek voor een vrouw, anderzijds leefde de gedachte dat het vrouwenlichaam volledig op de voortplanting was gericht en dus ongeschikt voor een symbolische functie, zoals soevereiniteit: het was te zeer verbonden met de natuurlijke, sterfelijke wereld. *Tota mulier in utero*. Een koningin kon niet meer dan één lichaam hebben en dat belemmerde de overdracht van het onsterfelijke lichaam van het koninkrijk. Ze hield de dynastie in stand en gaf het leven door, maar niet de macht, omdat ze die zelf niet kon ontvangen. Het moederschap was het grootste obstakel voor de vrouwelijke macht.

Terwijl het natuurlijke lichaam van een koning weinig reacties uitlokte, trok dat van zijn vrouw, de koningin, alle aandacht. Hovelingen, ambassadeurs en reizigers die haar mochten ontmoeten, beschreven haar fysieke verschijning, prezen haar schoonheid en bevalligheid – of hekelden haar uiterlijke tekortkomingen. In haar jonge jaren waren alle ogen bovendien op haar buik gericht, die essentieel was voor de opvolging. En iedereen vroeg zich af: is ze in staat om zonen te baren? Als ze de pech had dat ze alleen dochters kreeg, of als het koningspaar onvruchtbaar was, kreeg zij daar de schuld van en hing haar weinig goeds boven het hoofd: ze werd verstoten, verbannen of in het ergste geval vermoord. Als ze daarentegen wel een zoon baarde, steeg ze in ieders achting en kreeg ze in sommige gevallen zelfs een zekere invloed, hoewel die in het niet viel bij echte soevereiniteit: het was een tweedehands macht zonder wettelijke basis, die altijd kritiek opriep.

Het tijdperk van de verlichting bracht een ommekeer in het denken over dat veronderstelde vrouwelijke onvermogen. In de achttiende eeuw regeerden vijf machtige vorstinnen over de twee grootste rijken van Europa. In Rusland waren dat Catharina I,² de weduwe van Peter de Grote (twee jaar); Anna Ivanovna³ (tien jaar); Elizabeth I⁴ (twintig jaar); en Catharina II⁵ (vierendertig jaar). De vijfde vorstin was Maria Theresia van Oostenrijk, die haar keizerrijk veertig jaar lang als geen ander leidde en symboliseerde.

Meer nog dan haar Russische 'zusters' belichaamde zij de wezenlijk vrouwelijke macht. In haar zien we de 'twee lichamen van de koningin' verenigd. Als echtgenote, moeder en vorstin wist ze haar vrouwelijkheid, moederschap en soevereiniteit op meesterlijke wijze te combineren. Haar natuurlijke lichaam vormde daarbij geen obstakel, integendeel, ze gebruikte het als troef om haar macht te vestigen en bestendigen. Daarom was ze niet alleen een unicum in haar tijd, maar ook een niet te onderschatten mijlpaal in de geschiedenis van de vrouw.

De Oostenrijkse erflanden (1740-1780)

Het Huis Habsburg-Lotharingen

